

Het zuidlimburgse cultuurlandschap in de recente literatuur

Hugo Meyer

Inleiding

Anders dan bijvoorbeeld de Drentse zandgronden of het Hollands-Utrechtse veengebied heeft het cultuurlandschap van Zuid-Limburg lange tijd weinig aandacht getrokken van de Nederlandse historisch-geografen. Hiervoor zijn enige redenen aan te wijzen:

- In de eerste plaats ligt Zuid-Limburg excentrisch, als een smalle strook ingeklemd tussen Duitsland en België. Het heuvelachtig karakter van het landschap geeft het samen met enige andere elementen een dermate van de rest van het Nederlandse cultuurlandschap afwijkend aanzien, dat het om die reden door bijvoorbeeld Bijhouwer (1971) niet behandeld werd.
- Een tweede reden is het complexe karakter van het archiefonderzoek. Het huidige Nederlandse Limburg was tijdens het ancien régime staatkundig sterk versnipperd. Bovendien werden de grenzen regelmatig gewijzigd. Naast een groot aantal min of meer zelfstandige rijksheerlijkheden waren er gebieden welke vanuit Luik, Brussel of 's-Gravenhage geregeerd werden. Het bestuur in Brussel was op zijn beurt weer afhankelijk van de regeringen in Madrid en later Wenen.
- Een derde reden bestaat uit het gebrek aan gegevens. De hoeveelheid bronnenmateriaal neemt af naarmate men teruggaat in de tijd. Sinds de late middeleeuwen zijn er bijvoorbeeld vrijwel geen nederzettingen meer bijgekomen, terwijl pas sinds die tijd voldoende bronnen ter beschikking komen om een gedetailleerd beeld te krijgen van een specifieke nederzetting.
- Een laatste reden, die overigens sterk met het voorgaande samenhangt, is het relatieve gebrek aan detailstudies over instituties die het landschap mede hebben bepaald (bijvoorbeeld het gemeenschappelijk grondbezit en

-gebruik) en over afzonderlijke landschapselementen.

Dit alles had tot gevolg dat indien het zuidlimburgse landschap al ter sprake kwam, men wat vage beschouwingen wijdde aan bijvoorbeeld het esdorp, dat volgens sommigen in Limburg in incomplete staat voorkwam. Aan deze visies lagen noch diepgaand historisch onderzoek, noch een overigens toch voor de hand liggende vergelijking met de situatie in de aangrenzende landen ten grondslag. En dat, terwijl er met name in Duitsland toch al aardig wat onderzoek verricht was. Deze situatie heeft tot in recente tijd voortbestaan. Dit wil niet zeggen, dat er vanuit andere disciplines geen publicaties verschenen welke niet voor de historisch geograaf van belang waren. Het is zelfs mogelijk op basis van de reeds bestaande literatuur aanzienlijk verder te komen dan de wat discutabele typering als 'gebied met incomplete esdorpen' of een gemeenplaats als 'heuvelland van Zuid-Limburg' (De Boer, Entrop en Tack, 1976).

Zonder volledigheid na te streven wil dit artikel een overzicht bieden van de belangrijkste literatuur die inzicht biedt in de achtergronden van het ontstaan van het zuidlimburgse cultuurlandschap. Dit betreft zowel literatuur afkomstig uit de historische geografie, als uit andere vakgebieden. Vooral de recente publicaties zullen centraal staan. Na een algemene inleiding over de bewoningsgeschiedenis (ter oriëntatie), wordt de literatuur over de nederzettingsmorfologie behandeld en vervolgens die over de kleinere landschapselementen. Daarna wordt aandacht geschonken aan enige werken over zaken die het cultuurlandschap sterk geïnfluëerd hebben, zoals de landbouwkundige ontwikkeling. Het artikel wordt besloten met enige aanbevelingen voor nader onderzoek.

De bewoningsgeschiedenis

Zuid-Limburg is al lange tijd bewoond. Tij-

dens de bandkeramische periode (Neolithicum) moet het gebied relatief dicht bevolkt zijn geweest. Gedurende de daaropvolgende bronstijd en ijzertijd bleef Limburg bewoond, zij het spaarzaam. Door toedoen van de Romeinen raakte het gebied vervolgens weer dichter bevolkt. Er ontstonden forten welke als begin van de steden Maastricht en Heerlen gezien kunnen worden, en het plateau werd mogelijk verkaveld volgens het toen gebruikelijke 'centuriatio'-principe. Na het vertrek van de Romeinen werd vermoedelijk het plateau weer ontvolkt. De nederzettingen in de dalen bleven in veel gevallen bestaan. Vanuit de grotere dalen ving een herontginning aan tijdens de 8e eeuw. In de 11e en 12e eeuw bereikte deze herontginning de plateaus, waar toen nieuwe dorpen ontstonden. Pas in de late 19e en begin 20e eeuw zien wij opnieuw ingrijpende veranderingen optreden als gevolg van het stichten van vele steenkolenmijnen.

Waarschijnlijk doordat Zuid-Limburg nogal flink bedeed is met rijke vondsten uit de Romeinse tijd, is de belangstelling van de archeologie in dit gebied steeds sterk gericht geweest op deze periode. De invloed van de Romeinen op het huidige landschap heeft aanleiding gegeven tot uitgebreide discussies. Met name de verkaveling en het wegenpatroon stonden daarbij centraal. Wat betreft het aantal Romeinse wegen is er in de literatuur een ware wildgroei te constateren. Soms kost het moeite om in Zuid-Limburg een weg te vinden die nog door niemand 'Romeins' genoemd werd. In het openingsartikel van deze uitgave geeft Willems een overzicht van de huidige kennis op dit gebied. Hij maakt daarbij onderscheid tussen 'wegen' en 'routes' en gaat bij het aanwijzen van Romeinse wegen uit van archeologische bewijzen. Hierdoor krijgt de discussie mijns inziens weer meer een vaste basis.

De ideeën over Romeinse verkaveling zijn grotendeels gebaseerd op het artikel van Edelman en Eeuwens (1959). Zij meenden in het bestaande landschap van Zuid-Limburg een

patroon te herkennen dat overeenkwam met de Romeinse centuriatio-indeling; grote regelmatige vierkanten. Recent onderzoek door de R. O. B. (zie het artikel van Willems in deze uitgave) heeft voor het bestaan van een dergelijke verkaveling echter geen aanwijzingen opgeleverd.

Vergeleken met de Romeinse tijd hebben de middeleeuwen minder de aandacht getrokken van de archeologen. Dat is jammer, want de middeleeuwse archeologie zou meer licht kunnen werpen op de vraag in welke mate het plateau na het terugtrekken van de Romeinen verlaten werd. Pollen-onderzoek van Janssen (1960) heeft aangetoond dat bosvegetatie tijdens deze periode in grote delen van het plateau overheerste. Toponymisch onderzoek toont aan dat het plateau pas in de late middeleeuwen opnieuw bevolkt werd. Dit wordt bevestigd door historisch onderzoek, onder meer van Hartmann (1979, 1986) waaruit blijkt dat er sprake is geweest van kolonisatie vanuit onder andere het Maasdal. Over de mate waarin het plateau verlaten was is echter niets bekend, evenmin als over het ontvolkingsproces zelf.

Hoezeer de archeologie licht kan werpen op de nederzettingsgeschiedenis is de laatste jaren gebleken in Maastricht (Panhuysen, 1984), waar met name over de periode na het vertrek van de Romeinen meer bekend is geworden. Andere belangrijke onderzoekingen zijn die over de middeleeuwse aardewerkindustrie rond Schinveld en Brunssum (vooral Bruyn, 1962), de speurtochten naar de 'Landgraaf' – een landweer in de Heerlerheide – en vooral het recente onderzoek naar de in de 14e eeuw verdwenen nederzetting bij Haagsittard (Magendans en Poldermans, 1985), tot nog toe de enige bekende Wüstung in Zuid-Limburg.

Naast de archeologie is ook de toponymie van belang voor een nader inzicht in deze periode van de nederzettingsgeschiedenis. Pionierswerk is hier verricht door Tummers. In zijn dissertatie (Tummers, 1962) gaat hij in op de zuidlimburgse toponymen uit de Romeinse

tijd en de vroege middeleeuwen die inzicht geven in de kolonisatie van dit gebied. In 1967 verscheen van zijn hand een artikel over de rode-namen in Limburg. In navolging van Roukens (1941) plaatst hij deze namen in de periode van de 9e tot de 13e eeuw, ofschoon hij geen vermeldingen van vóór de 12e eeuw is tegengekomen. Andere belangrijke publikaties over de Limburgse middeleeuwse toponymie verschenen van de hand van Schrijnemakers. Een recent voorbeeld is 'Rode' (1984) over Kerkrade-Rolduc-Herzogenrath.

Naast de kolonisatie van het plateau was tijdens de late middeleeuwen vooral de opkomst van de steden van belang. Met uitzondering van Maastricht en Heerlen – die van Romeinse oorsprong zijn – ontstonden de meeste Limburgse steden in de 12e en 13e eeuw en ontvingen ze stadsrechten in de 13e of de 14e eeuw. Meestal hebben deze steden hun ontstaan te danken aan hun ligging aan een belangrijke verkeersader. Valkenburg is ontstaan als dorp bij een kasteel. Door de opkomst van de handel en vooral de industrie in de 18e eeuw kregen enkele dorpen, zoals Vaals en Eijsden, een meer stedelijk karakter (Van Voorden, 1981).

Een prachtig overzicht van het cultuurlandschap van vóór de 19e eeuw vindt men op de laat-18e-eeuwse Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden door Ferraris en de zeer gedetailleerde militaire kaarten van het Rijnland uit de jaren 1803-1820 door de Franse overste Tranchot en de Pruisische generaal-majoor Von Müffling. Beide kaartenreeksen omvatten Nederlands-Limburg en zijn enkele jaren geleden in facsimile uitgegeven. De Tranchotkaart is nauwkeuriger dan de Kabinetskaart. Van beide kaartuitgaven bestaan uitgebreide toelichtingen; vooral die van Müller-Miny (1975) is bijzonder instructief.

De meest ingrijpende veranderingen in het voornamelijk middeleeuwse nederzettingspatroon vonden echter plaats in de laatste decennia van de 19e eeuw en daarna. In deze periode

veranderde er bijzonder veel. De al sinds de middeleeuwen bestaande steenkolenmijnbouw breidde zich sterk uit, evenals de bestaande steden. Nieuwe mijnwerkerskolonies ontstonden en spoorwegen werden aangelegd. Onder invloed van de mijnbouw groeiden ook de bestaande dorpen in aanzienlijke mate. Veel nederzettingen in de mijnstreek groeiden aan elkaar vast. Bij de keuze van de bouwgronden voor de nieuwe mijnwerkersnederzettingen werden de schrale heidegronden en de vochtige beekdalen vermeden in verband met de behoefte aan moestuinen. Men vindt ze op de hogere en hellende terreinen in vruchtbare gebieden langs bestaande wegen (Inventarisatie, 1978).

De nederzettingsmorfologie

Bij minder gedetailleerde studies die grotere gebieden behandelen komt men nog steeds het begrip 'incomplete esdorpen van het zuidlimburgse type' tegen (Minnen, in: Van Ermen et al., 1985). Dit verdient enige toelichting. Het begrip wordt sinds het verschijnen van het kaartblad Nederzettingvormen van de Atlas van Nederland (Keuning, 1964) regelmatig gebruikt. Niet alleen de vorm, maar ook de percelering wordt hiermee aangeduid. Er wordt een aantal nederzettingvormen mee samengevat die in verschillende opzichten verwantschap met het Drentse esdorp vertonen. Die overeenkomsten kunnen slaan op de verkaveling (Gewannen), de sociaal-rechtelijke situatie en de verdeling van het dorpsgebied in een aantal functionele complexen (waarbij de woeste grond ontbreekt). De samensteller van deze kaart – de sociaal-geograaf Keuning – duidde dit type eerder al aan als 'straatdorpen met Gewannen van het Hesbayse type' (Keuning, 1951). Zonder op deze plaats in te willen gaan op het nut van polythematische landschapstypologieën, vraag ik mij toch af of wij met het begrip 'incomplete esdorpen' veel verder komen. Over de sociaal-rechtelijke situatie

is niet veel bekend en veel nederzettingen hebben meer het karakter van een straatdorp dan dat van een esdorp.

In de nieuwere literatuur komt men dit begrip dan ook minder tegen. Zo geeft Steegh (1985) in de sterk uitgebreide tweede druk van zijn Monumentenatlas een indruk van de ontwikkeling van een aantal zuidlimburgse nederzettingen middels het beschrijven van vier ideaaltypen, onderscheiden naar wijze van ontstaan en ontwikkeling. Steegh gaat bij zijn benadering uit van het principe dat veel zeer oude relicten, zoals de centuriatio, lange tijd op de löss hebben standgehouden. Zijn eerste type ('Willerich') laat hij ontstaan uit Romeinse bewoning. De 'villa' ontwikkelde zich tot een 'curtis' met een kapel. Hieruit vormde zich een komdorp met kasteel en kerk, dat onder bepaalde omstandigheden zeer compact kon zijn. Voorbeelden van dit type zijn Gronsveld, Mheer en Lemiers. Zijn tweede type is van jongere datum. Uit een pachthoeve bij een beek ontstond door bedrijfssplitsing een straatdorp met dicht op elkaar staande boerderijen, een watermolen en soms een (jonger) kasteel. Voorbeelden van dit 'Willerbachtype' zijn Wylre en Wittem. Als derde type ('Willerode') onderscheidt hij een (laat-)middeleeuwse Waldhufensiedlung: een planmatige ontginning, opgezet door een feodale landheer (voorbeelden: Banholt, Bruisterbosch, Gasthuis). Het laatste type ('Wilderbaan') is van oorsprong een gehucht, gelegen aan een oude (Romeinse) weg, dat in de periode 1870-1920 uitgroeide tot een mijnwerkerskolonie (zie ook Inventarisatie, 1978). De dichtheid van bebouwing werd sterk beïnvloed door de mate waarin water beschikbaar was. De compactheid van de nederzetting werd tevens bevorderd door het verlangen naar veiligheid. De morfologische ontwikkeling wordt door Steegh in een artikel in deze uitgave verder uitgewerkt.

Een andere, eveneens zeer belangrijke publicatie, is die van Hekker (1981). Behalve dat hij zowel de morfologie van de nederzettingen

in de dalen als die van de laat-middeleeuwse dorpen op het plateau diepgaand bestudeert, gaat hij ook in op het gemeenschappelijk gebruik van het bos en de voor de landschapsstructuur zo belangrijke oude wegen. Ook wordt het ontstaan van de kleinere satellietgehuchten op het plateau belicht. De verkaveling komt echter niet aan de orde.

Een overzichtelijke weergave van de bewoningsgeschiedenis wordt gegeven door Renes (1986) in zijn artikel over het Krijt/lösslandschap. Hij illustreert deze geschiedenis door het geven van twee voorbeelden, waarin de landschappelijke ontwikkeling van Vaals en Heerlen wordt belicht in samenhang met de directe omgeving van deze nederzettingen.

Een van de meest actieve schrijvers over afzonderlijke zuidlimburgse nederzettingen is Schrijnemakers. Van zijn hand verschenen studies over onder meer Munstergelzen (1965), Beek (1984) en Kerkrade (1984). Hij gaat bij zijn verhandelingen uit van toponymische gegevens en wegenpatronen.

De perceelsvormen kregen vooral de aandacht in het inmiddels klassiek geworden artikel van Hofstee en Vlam (1952). Typerend voor Zuid-Limburg achten zij een es-achtige verkaveling met een geringe dichtheid aan kampontginningen. Hun suggesties over het voorkomen van Waldhufen-achtige ontginningen zouden hoognodig verder onderzocht moeten worden. In enkele recente publikaties wordt het door Hofstee en Vlam geschetste beeld verder uitgediept met behulp van de Duitse inzichten over verkavelings- en nederzettingenpatronen, waarin de werken van Krenzlin (1961, 1962, 1979), Krenzlin & Reusch (1961) en Mortensen (1955) een belangrijke plaats innemen. Voorbeelden zijn het artikel van Cuypers (1976) over Eys en de doctoraalscriptie van Vaags en Verhorst (1984; zie ook hun bijdrage aan deze uitgave) over Elslou, Beek en Geulle. Ook de scriptie van Hackeng over Vlijtingen is in dit verband van belang. Daarnaast bestaan er interessante studies over het Rijnland

en het Rijn-Maasgebied (Zschocke, 1963, 1964; Neukirch, 1975). De studie van Hackeng (1982) handelt over een dorp in Belgisch Limburg en is van groot belang daar het geheel gebaseerd is op archiefmateriaal. Het werk van Zschocke behandelt de Waldhufensiedlungen in dit gebied. Neukirch behandelt niet alleen de ontwikkeling van de nederzettingen in het Rijn-Maasgebied, maar belicht ook de verschillen tussen de Nederlandse en de Duitse situatie. De 19e- en 20e-eeuwse ontwikkelingen worden in deze studie benadrukt.

Veel van de genoemde publikaties berusten op secundair bronnenmateriaal. Een uitzondering hierop vormen de scriptie van Hackeng en de onlangs verschenen dissertatie over de nederzettingsgeschiedenis van Eijsden en Sint-Geertruid van Hartmann. Met behulp van archiefmateriaal, van de theorieën van Krenzlin en Mortensen en van computergetekende kaarten wordt een zeer diepgaande studie gemaakt van de middeleeuwse verkaveling. Daardoor komen ook bijzonderheden over de 13e-eeuwse ontginningen op het plateau aan het licht. Vooral omdat deze studie op gedegen archiefonderzoek berust, is het niet onwaarschijnlijk dat zij voor Zuid-Limburg even belangrijk zal blijken te worden als Van der Lindens 'De cope' voor het Utrechts-Hollands veengebied. In 1983 liet Hartmann hierover al iets het licht zien. Juist dit soort verhandelingen over relatief kleine gebieden, waarbij gebruik wordt gemaakt van archiefmateriaal en van de resultaten van buitenlands onderzoek, is noodzakelijk om tot een goed onderbouwde totaalvisie te komen.

Kleinere landschapselementen

Zuid-Limburg is (nog) erg rijk aan kleinere landschapselementen, zoals graften, landweeren, oude wegen etc. Een van de meest inspirerende werken welke de wegen en landweeren behandelen, is van Ort (1884). Het geeft een inventarisatie die ook nu nog bruikbaar is, of

schoon het wel aan te bevelen is de gegevens te vergelijken met recenter (archeologisch) onderzoek.

Van belang zijn ook enige publikaties over de Landgraaf, een ringwal van ongebruikelijk grote afmetingen die zich uitstrekt over delen van Zuidoost-Limburg (Schaesberg en omgeving) en de aangrenzende gebieden in Duitsland. Ik noem hier de publikaties van Bloemers (1967), Engelen (1980) en Venrooy en Brouwer (1986). Een studie die het verschijnsel landweer wat dieper onderzoekt is die van Ernst (1971), waarin de Kessler Landweer in Noord-Limburg bestudeerd wordt. Onmisbaar voor hen die dit verschijnsel wat nader willen bekijken!

Over de Limburgse boerderijen bestaan enkele zeer interessante publikaties, zoals die van Kelemen (1983) en van Hekker (1942). Standaardwerken op dit terrein zijn natuurlijk de onvolprezen delen Zuid-Limburg in de serie 'De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst', van de hand van Marres en Van Agt (1962) en Van Agt (1983). De Limburgse kastelen, die vaak een belangrijke invloed hebben gehad op de nederzettingsgeschiedenis, zijn behandeld door De Win (1978). Graften zijn diepgaand belicht in onder andere het artikel van Breteler en Van den Broek (1968). Andere met het boerenbedrijf samenhangende landschapselementen zijn op overigens niet-wetenschappelijke wijze behandeld door Lemmerling (1979/1985). Deze boekjes verschaffen echter wel nuttige achtergrondinformatie. De veldkruisen, typische kleine elementen in het landschap, zijn het onderwerp van vele artikelen. Vooral de latere kruisen worden belicht door Egelie (1980).

De 19e-eeuwse landschappelijke elementen – met name de wegen, kanalen en vestingen – worden besproken in Van der Eycken (in: Van Ermen et al., 1985), in een artikel dat overigens niet alleen op Zuid-Limburg betrekking heeft. De aanleg van de wegen in de Franse tijd in dit gebied wordt uitgediept in een M.O.-

Foto: Voorde (doorwaadbare plaats) bij Mamelis (J. Renes).

scriptie van Corten (1986). De vestingbouw is in Zuid-Limburg nauwelijks van belang geweest, met uitzondering van Maastricht. Deze stad was voorzien van zeer uitgebreide fortificaties, die behandeld worden in het standaardwerk van Morreau (1979).

Hoewel voor deze kleinere landschappelijke elementen in het algemeen veel belangstelling bestaat, weten wij nog opmerkelijk weinig. Er is bijvoorbeeld geen of weinig recent onderzoek gedaan naar het oude stelsel van veldwegen, naar de dammen die het Maasdal van overstromingen moesten vrijwaren en naar veldwallen en dergelijke. En wat weten wij van het ontstaan van die kleine eigenaardige aaneenrijgingen van aan elkaar gebouwde huisjes, staande midden in het veld en vaak loodrecht op een weg?

Agrarisch- en economisch-historische publikaties

Voor inzicht in de achtergronden van cultuurlandschapsgenese zijn vooral de agrarisch-historische publikaties van belang. Een 'Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914' door Philips, Jansen en Classens kwam in 1965 uit. Aanvullende artikelen verschenen in de 'Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg', zoals 'Heer en boer in Limburg' (Jansen, 1982). Van groot belang is ook het werk 'Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800' (Jansen, 1979). Het is echter jammer dat er nog altijd zo weinig bekend is over het gemeenschappelijk grondbezit en grondgebruik. Er moeten in Zuid-Limburg veel 'gemeenten' zijn geweest, wat onder andere blijkt uit het veelvuldig voorkomen van toponymen als 'Gemeentebroek' en dergelijke. De enige publikatie die dieper ingaat op een dergelijke marke-achtige structuur, is die van Janssen de Limpens (1973) over de 'Naoberschap der Vylener rotten': een soort bosmarke die pas tijdens de tweede wereldoorlog werd opgeheven. Over de noord-

limburgse marke-achtige structuren is wat meer bekend. Van bijzonder belang is het werk van Krings (1976) over de Almenden in het Rijn-Maasgebied. Het behandelt de variëteit in ontwikkeling bij de verschillende gemeenten in met name Noord- en Midden-Limburg en de aangrenzende delen in het Rijnland. Veel vinden we in Venners dissertatie over de Meinweg – een bosmarke bij Roermond (1985) – waarin een nieuwe indeling van marke-organisaties wordt gepresenteerd. Verder moeten in dit verband de artikelen van Behets (1967 en 1973) worden genoemd over het gemeenschappelijk grondgebruik in het graafschap Loon (het huidige Belgische Limburg) en de publikatie van Janssen de Limpens over Swalmen (1964). Voor Zuid-Limburg zijn deze publikaties van belang omdat zich daar waarschijnlijk analoge situaties hebben voorgedaan. In deze uitgave staat een artikel van Renes over de Graetheide, een zuidlimburgse marke. Een schets van de bosgeschiedenis van Zuid-Limburg werd geschreven door Jansen en Van de Westeringh (1983). Bij de Limburgse bossen, meestal op de steilere hellingen gelegen, moet in veel gevallen ook sprake zijn geweest van gemeenschappelijk grondgebruik door een dorpsgemeenschap.

Behalve de agrarisch-historische publikaties zijn ook andere verhandelingen van economisch-historische aard van belang. Limburg was nooit alleen een agrarisch gewest, en de laatste honderd jaar is dat nog duidelijker geworden. Veel staat in de publikaties van het Sociaal-Historisch Centrum van Limburg (de al eerder aangehaalde 'Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg') en in het overzicht van de sociaal-economische geschiedenis van Limburg door Thurlings en Van Drunen (in: Batta et al., 1960). Over de Limburgse steenkolenmijnbouw is bijzonder veel gepubliceerd, zoals de werken van Raedts (onder andere 1972, 1974), N. Tummers (1974) en Schrijen (1937). Dit is helaas minder het geval bij andere takken van mijnbouw, zoals de

mergelwinning (Engelen, 1975; Van Schaik, 1938). Over de industriële ontwikkeling in de 17e en 18e eeuw in dorpen als Vaals en Eijsden is vrij weinig gepubliceerd. Van Agt (1983) geeft een overzicht van de industrialisatie van Vaals en Van Hall (1982) van de koperindustrie in Eijsden. Over de industrialisatie van bijvoorbeeld Maastricht bestaat wel veel literatuur, onder meer gepubliceerd in de reeks 'Vierkant Maastricht'.

Besluit

Het Limburgse cultuurlandschap bevat nog zeer veel elementen van een grote ouderdom, naast relictten van de laat-19e- en 20e-eeuwse mijnbouw. Grote delen van het zuidlimburgse landschap worden nog altijd gekenmerkt door een grote mate van gaafheid. Nog, want door ruilverkavelingen, 'reconstructies' van wegen, suburbanisatie en andere ruimtelijke ontwikkelingen loopt dit waardevolle landschap veel gevaar. Om deze reden is het hoogst noodzakelijk dat ons inzicht in dit cultuurlandschap snel groter wordt. Het gevaar is levensgroot dat anders te weinig bescherming kan worden geboden, waardoor veel, heel veel verdwijnen zal. Voor een beter inzicht moet een groot aantal hiaten in onze kennis verdwijnen. Belangrijke vragen zijn:

- In hoeverre zijn sommige nederzettingen Waldhufensiedlungen?
- In welke mate was het plateau na de Romeinse tijd ontvolkt en hoe heeft de herontginning plaatsgevonden?
- Welke bewijzen zijn er voor de aanwezigheid van relictten van de centuriatio?
- Wat is er bekend van de agrarische geschiedenis van het gebied voor 1600?
- Wat is de rol van de Gemeinten geweest in de vorming van het cultuurlandschap?
- Wat zijn de achtergronden van het ontstaan van sommige kleinere landschapselementen?

Voor het beantwoorden van deze vragen zijn

in de eerste plaats meer lokale detailstudies noodzakelijk. Pas daarna is het mogelijk om tot een goede totaalvisie te komen.

Aangehaalde literatuur

- AGT, J.F. van (1983). De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst; geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving. De provincie Limburg; Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht; tweede afl.: Vaals, Wittem en Slenaken. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- BATTA, E.C.M.A., B.H.D. HERMESDORF, A.J. MUNSTERS, G.W.A. PANHUYSSEN, J.J.M. TIMMERS en H.H.E. WOUTERS (red.) (1960, 1967). Limburg's verleden; geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815. 2 dln. L.G.O.G., Maastricht.
- BEHETS, J. (1967). De plattelandsgemeente in het graafschap Loon en het omliggende van de vroege middeleeuwen tot aan de Franse revolutie. Bokrijks Berichten 4. Bokrijk.
- BEHETS, J. (1973). Het gebruik van de gemene weiden en andere gemene gronden in de wijsdommen van het graafschap Loon. In: Handelingen van de Koninklijke Commissie tot Uitgave van de Oude Wetten en Verordeningen in België 26, pp. 147-192.
- BIJHOUWER, J.T.P. (1971). Het Nederlandse landschap. Kosmos, Amsterdam.
- BLOEMERS, J.H.F. (1967). Brunssum. In: Bull. Kon. Ned. Oudheidkundige Bond 66, pp. 120-121.
- BOER, H. de, H. ENTROP en B. TACK (1976). Studie cultuurhistorische kenmerken landschapspatroon. Interne publikatie Rijksplanologische Dienst, 's-Gravenhage.
- BRETELER, H.G.M. en J.M.M. van den BROEK (1968). Graften in Zuid-Limburg. In: Boor en Spade 16, pp. 119-130.
- BRUYN, A. (1962). Die mittelalterliche keramische Industrie in Süd-Limburg. In: Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 12, pp. 356-459.
- CORTEN, G.J.P.M. (1986). De ontwikkeling van het weggennet in het Departement van de Nedermaas 1794-1814. Ongepubliceerde scriptie MO-B geschiedenis, Sittard.
- CUIJPERS, J. (1976). Bewoningspatronen in Eys (gemeente Wittem). In: De Maasgouw 95, kol. 119-138.
- EDELDMAN, C.H. en B.E.P. EEUWENS (1959). Sporen van een Romeinse landindeling in Zuid-Limburg. In: Berichten Rijksdienst voor het Oud-

- heidkundig Bodemonderzoek 9, pp. 49-56.
- EGELIE, C.G.M. (1980). Wegkruisen in Limburg. Walburg, Zutphen.
- ENGELLEN, F.H.G. (1975). 2500 jaar winning van kalksteen in Zuid-Limburg; een historisch overzicht. In: Grondboor en Hamer 29, pp. 38-64.
- ENGELLEN, F. (1980). De Landgraaf, een interview. In: Archeologie in Limburg 9, pp. 8-9.
- ERMEN, E. van, B. MINNEN, E. van MINGROOT et al. (1985). Limburg in kaart en prent; een historisch-cartografisch overzicht van Belgisch en Nederlands Limburg. Lannoo/Fibula, Tielt/Weesp.
- ERNST, H.J. (1971). De Kessler landweer; achtergronden van een versperring aan het licht gekomen bij opgravingen in Noord-Limburg. Ongepubliceerde scriptie middeleeuwse geschiedenis, R.U. Leiden.
- HACKENG, R. (1982). Grondbezit en -exploitatie in de heerlijkheid Vlijtingen tijdens de middeleeuwen; een aspect van de geschiedenis van het Sint Servaaskapittel te Maastricht. Ongepubliceerde scriptie middeleeuwse geschiedenis, K.U. Nijmegen.
- HALL, J.H.M.M. van (1982). Enkele bijzonderheden over de koperfabricage te Eijsden in de jaren 1612-1714. In: Eysdens Verleden 17, pp. 16-20; 18, pp. 4-11.
- HARTMANN, J. (1979). Van domein tot heerlijkheid; een geografisch en institutioneel onderzoek naar grondheerlijkheid, laathoven en heerlijke rechten in de huidige gemeenten Eysden en Sint-Geertruid. Ongepubliceerde scriptie middeleeuwse geschiedenis, K.U. Nijmegen.
- HARTMANN, J.L.H. (1983). Ontginningsgeschiedenis van een middeleeuws dorp. In: Jaarverslag K.U. Nijmegen, pp. 29-32.
- HARTMANN, J.L.H. (1986). De reconstructie van een middeleeuws landschap; nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eijsden bij Maastricht (10e-19e eeuw). Maaslandse Monografieën 44. Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- HEKKER, R.C. (1942-46). De ontwikkeling van het boerenhuis in Limburg. In: Publications de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg 78-82, pp. 25-83.
- HEKKER, R.C. (1981). De dorpen. In: R.C. Hekker, F.W. van Voorden, J.F. van Agt et al. Dorp en stad in Limburg; ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen. Walburg, Zutphen, pp. 11-36.
- HOFSTEE, E.W. en A.W. VLAM (1952). Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland. In: Boor en Spade 5, pp. 194-235.
- INVENTARISATIE MIJNMONUMENTEN (1978). Samenwerkingsverband Sanering Mijnterrenen Oostelijk Mijngebied, Heerlen.
- JANSEN, J.C.G.M. (1979). Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800. Maaslandse Monografieën 30. Van Gorcum, Assen.
- JANSEN, J.C.G.M. (1982). Heer en boer in Limburg 1150-1800. In: Studies Soc.-Econ. Gesch. van Limburg 27, pp. 1-22.
- JANSEN, J.C.G.M. en W. van de WESTERINGH (1983). Dat ging over zijn hout; overmatig gebruik van bossen in het zuiden van Limburg van de hoge middeleeuwen tot in de 20e eeuw. In: Studies Soc.-Econ. Gesch. van Limburg 28, pp. 19-63.
- JANSSSEN, C.R. (1960). On the late-glacial and post-glacial vegetation of south Limburg (Netherlands). In: Wentia 4, pp. 1-112.
- JANSSSEN de LIMPENS, K.J.Th. (1964). De Swalmer gemeenten. In: Libellus festivus; een bundel opstellen aangeboden aan Joseph H.F.H. Linssen bij gelegenheid van zijn 70e verjaardag. Roermond, pp. 121-127.
- JANSSSEN de LIMPENS, K.J.Th. (1973). De Naoberschap der Vylener Rotten 1319-1940; rechtsgeschiedenis van een bosmark. In: Publications de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg 109, pp. 197-224.
- JONGEN, J.J. (1955). De ontwikkeling van het grondbezit in de vroege middeleeuwen (voornamelijk in de gemeente Schaesberg). In: Land van Herle 5, pp. 89-94.
- KELEMEN, A. (1983). De vakwerkboerderij in Zuid-Limburg. In: Volksleven 33, pp. 199-220.
- KEUNING, H.J. (1951). Kaart van de landelijke nederzettingvormen. In: Mulder, G.J.A. (red.). Handboek voor de geografie van Nederland, dl. II. Tijl, Zwolle, p. 284a.
- KEUNING, H.J. (1964). Atlas van Nederland; blad IX-1 Nederzettingvormen. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- KRENZLIN, A. (1961). Zur genese der Gewinnflur, nach Untersuchungen im nördlichen Unterfranken. In: Geografiska Annaler 43, pp. 190-202.
- KRENZLIN, A. (1962). Die Entwicklung der Gewinnflur als Spiegel kulturlandschaftlicher Vorgänge. In: Deutscher Geographentag Köln 1961; Tagungsberichte u. Wiss. Abh. Steiner, Wiesbaden, pp. 305-322.
- KRENZLIN, A. (1979). Die Aussage der Flurkarten zu den Flurformen des Mittelalters. In: Untersuchungen zur eisenzeitlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung; Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1975 und 1976. Teil I.

- Göttingen, pp. 376-409.
- KRENZLIN, A. and L. REUSCH (1961). Die Entstehung der Gewannflur in Deutschland, nach Untersuchungen im nördlichen Unterfranken. Frankfurter Geogr. Hefte 35-1. Kramer, Frankfurt am Main.
- KRINGS, W. (1976). Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts; eine historisch-sozialgeographische Studie. Maaslandse Monografieën 20. Van Gorcum, Assen/Amsterdam.
- LEMMERLING, H.W.A. (1976-1985). Oet vreuger jaore; volksleven en volkscultuur in en om het Mergelland. 9 dln. Lindelauf, Oirsbeek.
- MAGENDANS, J.R. en J.M. POLDERMANS (1985). Enkele recente ontwikkelingen vijf jaar na het verschijnen van "Het bodemarchief bedreigd". In: Westerheem 34, pp. 48-63.
- MARRES, W. en J.F. van AGT. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst; geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving. Dl. V, de provincie Limburg; 3e stuk, Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht; eerste afl. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- MORREAU, L.J. (1979). Bolwerk der Nederlanden; de vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw. Maaslandse monografieën (groot formaat) 2. Van Gorcum, Assen.
- MORTENSEN, H. (1955). Zur Entstehung der Gewannflur. In: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 3, pp. 30-48.
- MÜLLER-MINY, H. (1975). Die Kartenaufnahme der Rheinlande durch Tranchot und Von Müffling. Teil 2; Das Gelände; ein quellenkritische Untersuchung. Publikationen des Ges. für Rheinische Geschichtskunde 12. Hanstein, Köln.
- NEUKIRCH, R. (1975). Die Entwicklung der Kulturlandschaft im Deutsch-Niederländischen Grenzgebiet der Maas- und Rheinlande unter besonderer Berücksichtigung des Faktors politische Grenze. Köln.
- ORT, J.A. (1884). Oude wegen en landweren in Limburg en aangrenzende gewesten. Brill, Leiden.
- PANHUYSSEN, T.A.S.M., m.m.v. P.T. BOYENS en W.H.M.N. DIJKMAN (1984). Maastricht staat op zijn verleden. Vierkant Maastricht 3. Stichting Historische Reeks Maastricht, Maastricht.
- PHILIPS, J.F.R., J.C.G.M. JANSEN en Th.J.A.H. CLAESSENS (1965). Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914. Maaslandse Monografieën 4. Van Gorcum, Assen.
- RAEDTS, C.E.P.M. (1972). De opkomst en teloor-
gang van de Limburgse steenkolenindustrie. In: De Maasgouw 91, kol. 1-28.
- RAEDTS, C.E.P.M. (1974). De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg. Maaslandse Monografieën 18. Van Gorcum, Assen.
- RENES, J. (1986). Het krijt/lösslandschap. In: S. Barends et al. (red.). Het Nederlandse landschap; een historisch-geografische benadering. Matrijs, Utrecht, pp. 88-97, 103.
- ROUKENS, W. (1941, 1942). Limburgsche toponymie. In: De Maasgouw 61, pp. 85-88; 62, pp. 75-79.
- SCHAIK, D.C. van, et al. (1983). De Sint Pietersberg; met een aanvullend gedeelte van 1938-1983. EF en EF, Thorn.
- SCHRIJEN, G. (1937). Das Werden des neueren Süd-Limburg; die kulturlandschaftlichen Wandlungen des südlichen Limburgs insbesondere des Bergbaues seit der Mitte des 19. Jahrhunderts. Berlin.
- SCHRIJNEMAKERS, M.J.H.A. (1965). De voor- en vroeggeschiedenis van Munstergeleen (pp. 13-109); De gemeente Munstergeleen (pp. 111-200). In: Bouwens, J.G.T. (red.). Munstergeleen; een monografie van een Limburgse gemeente. Crouzen, Maastricht.
- SCHRIJNEMAKERS, M.J.H.A. (1984). Rode; de oudste nederzettingsgeschiedenis van het land van Rode. Publifan, Maastricht.
- SCHRIJNEMAKERS, M.J.H.A., J.M.G. AUSSEMS en H.G. WOUTERS (1984). Proosdijveld Beek; woonwijk aan eeuwenoude wegen. Wat Baek ós bud 7. Drukkerij Econoom/Heemkundevereniging Beek, Beek.
- STEEGH, A.W.A.Th. (1985). Monumentenatlas van Nederland; 1100 nederzettingen in kaart. Walburg, Zutphen.
- TUMMERS, N.H.M. (1974). Carboonkolonisatie. In: Wonen-TA/BK 1974-11, pp. 5-28.
- TUMMERS, P.L.M. (1962). Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen. Studio Theodisca II. Van Gorcum, Assen.
- TUMMERS, P.L.M. (1967). De rode-namen in Nederland Limburg. In: Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam 43, pp. 46-74.
- VAAGS, W. en H. VERHORST (1984). Uitzicht op het landschap; een poging tot integratie van de fysisch-geografische, historisch-geografische en visueel-ruimtelijke aspecten van het landschap in een deel van Zuid-Limburg. Ongepubliceerde scriptie Geografisch Instituut R.U. Utrecht.
- VENNER, G.H.A. (1985). De Meinweg; onderzoek

- naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400-1822. Maaslandse Monografieën 40. Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- VENROOY, J.W. van en H.M.J. BROUWER (1986). De Landgraaf. Landgraaf.
- VOORDEN, F.W. van (1981). De steden. In: Dorp en stad in Limburg; ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen. Walburg, Zutphen, pp. 36-69.
- WIN, J.Th.H. de (1978). "Kastelen" in Limburg; een inventarisatie van de voormalige en huidige rijkdom in deze provincie aan: weerbare burchten, riddermatige huizen en kasteelachtige huizingen. 2e druk. Rosbeek, Hoensbroek.
- ZSCHOCKE, H. (1963). Die Waldhufensiedlungen am linken deutschen Niederrhein. Kölner Geographische Arbeiten 16. Steiner, Wiesbaden.
- ZSCHOCKE, H. (1964). Waldhufensiedlungen im Kreisgebiet. In: Heimatbuch des Kreises Kempen 15, pp. 30-36.

Foto: Het Geuldal met op de voorgrond het voormalige klooster St. Gerlach. Op de achtergrond Geulhem (KLM Aerocarto).